

† Ο ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ
ΔΙΔΥΜΟΤΕΙΧΟΥ, ΟΡΕΣΤΙΑΔΟΣ & ΣΟΥΦΛΙΟΥ
Δ Α Μ Α Σ Κ Η Ν Ο Σ

ΕΙΣΗΓΗΣΗ

Ενώπιον της Ιεράς Συνόδου της Ιεραρχίας
της Εκκλησίας της Ελλάδος
την 4ην Οκτωβρίου 2017, με θέμα:
**«ΜΥΘΟΙ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΕΣ
ΕΠΙ ΤΟΥ ΘΕΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΣΧΕΣΕΩΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ
ΕΝ ΟΨΕΙ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗΣ ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΕΩΣ»**

1. Μέ την ανακίνηση του θέματος της αναθεώρησης του Συντάγματος, με τον πλέον επίσημο τρόπο και ειδικότερα με την πρόταση αναθεώρησης του άρθρου 3 του Συντάγματος, επανήλθε στο προσκήνιο και η συζήτηση του επανακαθορισμού των σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας. Ένα θέμα αρκετά πολύπλοκο, ευαίσθητο και πολυδιάστατο.

Έχουν παρέλθει περίπου 1.100 χρόνια από τότε που ο αυτοκράτωρ Ρωμαίων Νικηφόρος Φωκάς σκέφθηκε να εκδώσει μία Νεαρά, με την οποία οι «εν πολέμοις» αποθνήσκοντες στρατιώτες θα θεωρούνταν ως μάρτυρες για την Εκκλησία («μαρτυρικών αξιούσθαι γερών»), ενώ «κατήπειγε δε και τον πατριάρχην και τους επισκόπους συνθέσθαι τω δόγματι», να μεταβάλλουν το δόγμα. Ο Πατριάρχης Πολύευκτος και η περί αυτόν Ιερά Σύνοδος

«γενναίως αντιστάντες» προέβαλαν «τον του μεγάλου Βασιλείου κανόνα, επί τριετίαν ακοινωνήτους είναι λέγοντα τους πολέμιον

εν τινι πολέμω ανηρηκότας». Εν ολίγοις, τότε η Εκκλησία δεν δέχθηκε την ευθεία παρέμβαση του αυτοκράτορα σε δογματικά θέματα, ακόμα και προ του επερχομένου πολεμικού κινδύνου, παραμένουσα σταθερή στην αρχή ότι το δημόσιο συμφέρον δεν υπερίσχυε των ιερών κανόνων Της. Το παράδειγμα είναι ενδεικτικό ότι παρά λοιπόν τις κρατούσες εντυπώσεις οι σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας πάντοτε εξελίσσονταν, αλλά και δοκιμάζονταν, ακόμα και στη βυζαντινή περίοδο.

Κατά την ορθόδοξη θεώρηση, οι σχέσεις της Εκκλησίας, υπό την ψηλαφητή και κοσμική της παρουσία, με την Πολιτεία οφείλουν να διατηρούν ως σταθερό τροχιοδείκτη και συνισταμένη την διακονία του Ανθρώπου. Τα αντικείμενα της αποστολής της ορθόδοξης Εκκλησίας και δημοκρατικής Πολιτείας τέμνονται σε ένα σημείο, στην αξία και μοναδικότητα του κάθε ανθρώπου, ο οποίος αποτελεί τον κολοφώνα των αξιών του ελληνικού Συντάγματος (άρθρο 2) και δημιούργημα του Θεού κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσίν Του για την Εκκλησία. Ο κάθε άνθρωπος, αυτό το σημείο συνάντησης Εκκλησίας και Πολιτείας δεν είναι δυνατόν να διχοτομηθεί τεχνητά σε πολίτη και πιστό. Επιπλέον, η μακρά

παράδοση συλλογικής και βιωματικής έκφρασης της Ορθοδοξίας στην καθημερινότητα του έλληνα πολίτη αποδεικνύει ότι η ξενόφερτη συνθηματολογία περί της αντιμετώπισης της θρησκείας από το κράτος ως ατομικής υπόθεσης κάθε πολίτη, δεν έχει πρόσφορο έδαφος εφαρμογής στην Ελλάδα. Η θεωρία ότι η θρησκεία δεν πρέπει να ενδιαφέρει την πολιτική κοινότητα (κράτος), πέραν του ότι έχει αποτύχει σε άλλα κράτη και έχει οδηγήσει σε οδυνηρά αποτελέσματα ως προς την ενσωμάτωση ετερόθρησκων πληθυσμών, είναι παντελώς αποσυνάγωγή σε μία χώρα, όπου ακόμα και η καθημερινή προσφώνηση μεταξύ των κατοίκων της –«Χαίρετε»– προέρχεται, ίσως ασυνείδητα για τους περισσότερους, από τον Αναστάσιμο χαιρετισμό.

Οι σχέσεις Κράτους και ορθόδοξης Εκκλησίας παραμένουν εδώ και δεκαετίες από τα πλέον παρεξηγημένα και επιβαρημένα προβλήματα στο δημόσιο διάλογο στην χώρα μας: είναι ζήτημα παρεξηγημένο, διότι ανακριβώς του αποδίδουν ανύπαρκτες συνέπειες και διαστάσεις –αυτό ονομάζεται ως «μύθοι» στον τίτλο της παρούσης εισηγήσεως– αλλά και επιβαρυνόμενο, επειδή συνοδεύεται και από πολιτικά ιδεολογήματα, που καμία σχέση δεν έχουν με την χάραξη μίας αντικειμενικής θρησκευτικής πολιτικής του ελληνικού Κράτους. Οι παράμετροι αυτές λειτουργούν άκρως υπονομευτικά στην ποιότητα του διαλόγου, καθώς αποκρύπτουν αλήθειες –αυτό που ονομάζεται στον

τίτλο ως «πραγματικότητες»– όχι μόνο από τον μέσο Έλληνα πολίτη, αλλά και από τους υποτιθέμενους διαμορφωτές της κοινής γνώμης, όσους δηλ. έχουν τη δυνατότητα εκφράσεως δημόσιου λόγου (πολιτικούς, δημοσιογράφους, διανοουμένους κ.λπ.). Χωρίς την αποκάθαρση από κατεστημένες προκαταλήψεις, νηφάλια και λυσιτελής συζήτηση δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί, όσο καλοπροαίρετος και εάν ο συνομιλητής μας.

Υπενθυμίζω ότι ήδη από την συνεδρίαση του Σεπτού Σώματος της Ιεράς Συνόδου της Ιεραρχίας της 4ης Οκτωβρίου 2016 είχε αποτυπωθεί κατόπιν εισηγήσεως του Μακαριωτάτου Προέδρου κ. Ιερωνύμου μία σειρά μεθοδολογικών αρχών για την οποιαδήποτε αναθεωρητική συζήτηση, ως εξής:

«1. Οποιαδήποτε πρόταση αναθεώρησης του Συντάγματος (άρθρο 110 παρ. 2) απόκειται στην πρωτοβουλία της Βουλής. Επομένως η οποιαδήποτε συζήτηση γύρω από το θέμα αυτό θα γίνει με διακομματική Επιτροπή των Κοινοβουλευτικών Κομμάτων και όχι με εκπροσώπους της Κυβέρνησης.

α) Έπειδή μόνη η Βουλή έχει την αναθεωρητική αρμοδιότητα,

β) επειδή τα θέματα σχέσεων Ορθόδοξης Εκκλησίας και Ελληνικού Κράτους έχουν σημασία δομική και ιστορική για την

πορεία του ελληνικού Έθνους και δεν μπορούν να επιλυθούν χωρίς συζήτηση με το σύνολο των κοινοβουλευτικών δυνάμεων, που εκπροσωπούν τον Ελληνικό λαό».

«Η Εκκλησία, η οποία οφείλει να ορίζει τις σχέσεις της προς την Πολιτεία με όρους κοινωνίας και όχι με όρους ιδεολογίας, δεν γνωρίζει τον όρο "χωρισμός" στην πνευματική της αποστολή, αφού δεν μπορεί να τον εφαρμόσει στην κοινωνία, έστω και αν επιβληθή μονομερώς από την Πολιτεία με ιδεολογικούς όρους, για αυτό την οριστική απάντηση στο ζήτημα αυτό τη δίνει πάντοτε, «θάπτον ή βράδιον» ο ίδιος ο ευλαβής ελληνικός λαός. Η Εκκλησία ... δεν πρέπει να ζητήσει ποτέ τον χωρισμό από το λαό της, γιατί αυτό επιδιώκεται. Εκεί αποβλέπει το εγχείρημα. Η Εκκλησία υπήρξε, είναι και θα υπάρχει μάνα αυτού του λαού με ο,τι αυτό σημαίνει. Η Πολιτεία αν το θελήσει και έχει την συγκατάθεση αυτού του λαού ας το επιχειρήσει τηρώντας βεβαίως τις υποχρεώσεις που έχει αναλάβει απέναντί της Εκκλησίας ...».

Στην παρούσα εισήγηση εκθέτω μερικά μόνο σχόλια για την στρεβλή θεμελίωση ορισμένων αντιλήψεων σχετικών με την ανάγκη αναθεωρήσεως και ποιό διακύβευμα μπορεί να έχει για την Εκκλησία της Ελλάδος η συζήτηση για την συνταγματική αναθεώρηση, αλλά και μερικές προτάσεις προς συζήτηση. Πιστεύω όμως ότι και μέσα από αυτήν την εισήγηση θα κατατεθεί και ένας σχετικός προβληματισμός, ως συμβολή

κυρίως στον διάλογο, ο οποίος ίσως ανοίξει, εφόσον προχωρήσει η όλη διαδικασία της κοινοβουλευτικής συναίνεσης.

2. Τό ισχύον συνταγματικό πλαίσιο των σχέσεων Εκκλησίας της Ελλάδος και Πολιτείας στην Ελλάδα σήμερα, ύστερα και από την τελευταία αναθεώρηση (2008), δεν έχει αλλάξει και ισχύει ό,τι έχει αποτυπωθεί, από τον συνταγματικό νομοθέτη, στο πρώτο μεταπολιτευτικό Σύνταγμα του 1975.

Η βάση του πλαισίου αυτού είναι σε ό,τι αφορά ειδικά την Εκκλησία της Ελλάδος κυρίως : 1) το άρθρο 3, που αναγνωρίζει επικρατούσα θρησκεία αυτή της Ανατολικής Ορθόδοξου Εκκλησίας του Χριστού και ορίζει τα στοιχεία αναγνώρισης από το Κράτος της κανονικής εν Ελλάδι Ανατολικής Ορθόδοξου Εκκλησίας του Χριστού και 2) το άρθρο 13 περί θρησκευτικής ελευθερίας. Τα ανωτέρω άρθρα πρέπει να ερμηνεύονται σε συνδυασμό με δύο ερμηνευτικές παραμέτρους οι οποίες υπαγορεύονται πλέον από την ίδια την ευρωπαϊκή μας θέση και τον ευρωπαϊκό μας προσανατολισμό :

α) Τήν Συνθήκη του Άμστερνταμ, όπου δηλώνεται ότι το πλαίσιο των σχέσεων επαφίεται στο εθνικό δίκαιο κάθε Κράτους-Μέλους,

β) Τά άρθρα 9 και 11 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, που κατοχυρώνουν την θρησκευτική ελευθερία και την θρησκευτική αυτονομία ως συλλογικό δικαίωμα των

θρησκευτικών κοινοτήτων έναντι των κρατών μερών της Συμβάσεως. Ειδικότερα :

α) Τά κράτη μέλη της Ε.Ε. τόνισαν στην Κοινή Δήλωση με αριθμό 11 της Συνθήκης του Άμστερνταμ ότι : *«Η Ευρωπαϊκή Ένωση σέβεται και δεν προδικάζει το σύμφωνα με το εθνικό δίκαιο καθεστώς των εκκλησιών και των θρησκευτικών ενώσεων ή κοινοτήτων στα κράτη μέλη. Η Ευρωπαϊκή Ένωση σέβεται με τον ίδιο τρόπο το καθεστώς των φιλοσοφικών και μη ομολογιακών ενώσεων».* Η ευρωπαϊκή αυτή συνθήκη δεν επιβάλλει επομένως συγκεκριμένη μορφή η μοντέλο σχέσεων, αλλά αφήνει ελεύθερο το κάθε κράτος-μέλος να καθορίζει, με βάση το εθνικό-εσωτερικό του δίκαιο, το καθεστώς και τη μορφή των σχέσεών του προς τις Εκκλησίες και τις θρησκευτικές κοινότητες, ενώ συγχρόνως δηλώνει το σεβασμό της σε οποιοδήποτε μοντέλο, το οποίο θα διαμορφωθεί και θα είναι σεβαστό από την ίδια την κοινωνία και τους πολίτες του Κράτους-Μέλους.

Τα ίδια προβλέπουν και οι ευρωπαϊκές οδηγίες για την ισότητα στον χώρο της εργασίας· ότι δηλαδή επιτρέπουν κατ' αρχήν και υπό προϋποθέσεις τη *«διαφορετική μεταχείριση που εδράζεται στο θρήσκευμα ή τις πεποιθήσεις ενός προσώπου»* μεταξύ των εργαζομένων *«όταν, λόγω της φύσης των εν λόγω δραστηριοτήτων ή του πλαισίου εντός του οποίου ασκούνται, η*

θρησκεία ή οι πεποιθήσεις αποτελούν επαγγελματική απαίτηση ουσιώδη, θεμιτή και δικαιολογημένη»⁹.

β) παραπλήσιο συμπέρασμα προκύπτει και από τα άρθρα 9 και 11 της Ευρωπαϊκής Συμβάσεως Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Ειδικότερα κατά την σταθερή άποψη του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου τα Κράτη μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης έχουν ένα μεγάλο «περιθώριο εκτίμησης» («margin of appreciation») κατά την νομοθετική ρύθμιση των σχέσεών τους με τις Εκκλησίες, που βρίσκονται στο έδαφός τους, ανάλογα με τις εθνικές και ιστορικές τους ιδιαιτερότητες. Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου τονίζει όμως ότι τα κράτη, παρά τις εθνικές και θρησκευτικές τους ιδιαιτερότητες, οφείλουν να παραμένουν ουδέτερα και μη παρεμβατικά¹⁰ κατά την άσκηση της δημόσιας εξουσίας τους για την ρύθμιση της σφαίρας της θρησκευτικής ελευθερίας και των σχέσεων του κράτους με τις διάφορες θρησκείες, δόγματα και θρησκευτικούς οργανισμούς. Επίσης, πλην εντελώς εξαιρετικών περιπτώσεων, τα κράτη δεν δικαιούνται να προβαίνουν σε έλεγχο νομιμότητας των θρησκευτικών πεποιθήσεων (όχι των πράξεων) μίας θρησκευτικής κοινότητας ή των μέσων έκφρασης των θρησκευτικών δοξασιών της. Αυτό είναι το περιεχόμενο της «θρησκευτικής ουδετερότητας» του κράτους κατά την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, η

οποία συνίσταται στην μη εμπλοκή του κράτους στα *sacra interna corporis* των θρησκευτικών οργανισμών.

Ουδεμία λοιπόν απαίτηση από τους δύο ευρωπαϊκούς θεσμούς, ήτοι από την Ευρωπαϊκή Ένωση και το Συμβούλιο της Ευρώπης υφίσταται, ως επιχείρημα, για τον τρόπο καθορισμού του πλαισίου των σχέσεων. Αντίθετα μάλιστα κάθε Κράτος-Μέλος της Ευρωπαϊκής Ενώσεως ή Κράτος Μέρος της Ευρωπαϊκής Συμβάσεως Δικαιωμάτων του Ανθρώπου είναι ελεύθερο με βάση τα ιστορικά και πολιτιστικά δεδομένα του να οριοθετήσει τη σχέση του με τα υποκείμενα θρησκευτικά σώματα ή κοινότητες και συγχρόνως να παράγει εσωτερικό-εθνικό δίκαιο καθόλα αποδεκτό και σεβαστό από το πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Για τον λόγο αυτό θρησκευτικοί φορείς με νομική προσωπικότητα δημοσίου δικαίου, αλλά και κρατική μισθοδοσία ή κρατική ενίσχυση της μισθοδοσίας του Κλήρου ή κρατικές επιχορηγήσεις προς τα θρησκευόμενα ή μάθημα θρησκευτικών με ομολογιακό χαρακτήρα προβλέπονται στην νομοθεσία πολλών ευρωπαϊκών κρατών. Ο πλουραλισμός αυτός και η πολυτυπία μοντέλων σχέσεων Κράτους και θρησκευτικών κοινοτήτων, που επικρατεί σε όλη την Ευρωπαϊκή Ένωση, αναδείχθηκε και σε πρόσφατη εισήγηση με τίτλο «Συνταγματικό και νομοθετικό status των θρησκευμάτων στην Ευρωπαϊκή Ένωση» στην εκδήλωση που οργάνωσε η Ιερά

Αρχιεπισκοπή Αθηνών στις 7 Ιουνίου 2017. Το επιχείρημα συνεπώς που αναπτύχθηκε ιδίως μετά την είσοδό μας στην Ε.Ο.Κ. (ήδη Ευρωπαϊκή Ένωση) ότι δήθεν πουθενά στην Ευρώπη δεν υπάρχει καθεστώς σχέσεων Εκκλησίας και Κράτους ανάλογο με το ισχύον στην Ελλάδα ή ακόμα χειρότερα ότι είμαστε το «*Ιράν της Ευρώπης*», προδίδει προφανή άγνοια του ευρωπαϊκού περιγυρου μας.

Η διαμόρφωση λοιπόν του οποιουδήποτε νέου πλαισίου σχέσεων ως εσωτερική υπόθεση κάθε Κράτους-Μέλους απαιτεί διάλογο με κύριο άξονα την ιδιοπροσωπεία κάθε Κράτους-Μέλους, και μάλιστα όπως αυτή περιγράφεται από την ιστορική και πολιτιστική κληρονομιά και πραγματικότητα και δεν προκαθορίζεται από οποιοδήποτε ευρωπαϊκό κεκτημένο.

3. Η συνταγματική αυτή επιταγή του άρθρου 3 περιγράφει επιπλέον τόσο την σχέση της Ελληνικής Πολιτείας προς το Οικουμενικό Πατριαρχείο, όσο και προς την Εκκλησία της Ελλάδος και συγχρόνως προσδιορίζει την ιδιαιτερότητα της κάθε σχέσης, τόσο προς άλλα όσο και προς τρίτους. Διαχρονικά το άρθρο 3, όπως ερμηνεύεται από τα δικαστήρια, έχει χρησιμοποιηθεί με θετικό τρόπο για τη διάγνωση ζητημάτων, π.χ. έχει αξιοποιηθεί η αναφορά του πρώτου εδαφίου του άρθρου 3 παραγρ. 1 περί επικρατούσης θρησκείας® ως ερμηνευτικό εργαλείο από το Συμβούλιο της Επικρατείας και τα λοιπά διοικητικά δικαστήρια για τον ορθόδοξο

χαρακτήρα της ύλης του μαθήματος των Θρησκευτικών ή για την ερμηνεία του πολιτιστικού περιβάλλοντος, ως περιλαμβάνοντος και τον ορθόδοξο χριστιανικό πολιτισμό και τις ζωντανές εκφάνσεις του (Μονές, τόπους λατρείας κλπ) κατά την έννοια του άρθρου 24 παραγρ. 1 Συντάγματος.

Το δεύτερο εδάφιο της ίδιας διάταξης⁹ όμως ερμηνεύεται υπό τις διάφορες εκδοχές του στα ελληνικά Συντάγματα, όπως και στο ισχύον Σύνταγμα του 1975 με ιδιαίτερα αρνητικό και συστατικό περιεχόμενο για το δικαίωμα αυτοδιοικήσεως της Εκκλησίας της Ελλάδος και αντιστοίχως με πολιτειοκρατικό γνώμονα, υπέρ της αρμοδιότητας του νομοθέτη να επεμβαίνει στις εσωτερικές εκκλησιαστικές υποθέσεις της Εκκλησίας της Ελλάδος.

Και εξηγούμε : ακόμα και μετά την θέσπιση του νέου άρθρου 3 του Συντάγματος 1975 η παραδοσιακή «πολιτική θεολογία» των εκπροσώπων του Κράτους συνέχισε με σχεδόν αυτόματα αντανακλαστικά να χαράσσει μία πεισματική γραμμή άμυνας της Πολιτείας απέναντι στο αίτημα της Εκκλησίας της Ελλάδος για πλήρη θρησκευτική ελευθερία. Απολύτως ενδεικτική της συνεχιζόμενης διάστασης και υπό το Σύνταγμα του 1975 είναι η σωζόμενη στο Ιστορικό Αρχείο της Εκκλησίας αλληλογραφία μεταξύ του τότε Υπουργού Παιδείας Γεωργίου Ράλλη και της Ιεράς Συνόδου. Αφορμή της αλληλογραφίας υπήρξε το καθεστώς λειτουργίας του Πανελληνίου Ιερού Ιδρύματος

Ευαγγελιστρίας Τήνου μετά την ισχύ του Συντάγματος του 1975. Ο τότε Υπουργός Παιδείας Γ. Ράλλης απαντώντας στις 30.4.1976 στην από 14.4.1976 επιστολή της Ιεράς Συνόδου επανέλαβε την κυβερνητική θέση ότι «θεωρούμεν αναγκαίαν την διευκρίνησιν ότι δια των διατάξεων της παραγρ. 1 του άρθρου 3 του εν ισχύι Συντάγματος εκυρώθησαν όχι πάσαι αι διατάξεις του Συνοδικού Τόμου του 1850 και της Πατριαρχικής Πράξεως του 1928, αλλά μόνον οι αναφερόμεναι εις τον τρόπο συγκροτήσεως της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου, ... Ευνόητον λοιπόν ότι δια των διατάξεων της ακροτελευτίου προτάσεώς της ως άνω παραγράφου του άρθρου 3 του Συντάγματος απεσαφηνίσθη απλώς και κατοχυρώθη συνταγματικώς ο κανονικός τρόπος συγκροτήσεως της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου προς αποφυγήν των συνήθων εκτροπών των Αριστίδην λεγομένων Συνόδων, διο και δια των ως άνω διατάξεων ουδόλως μετετοπίσθη το προϋφιστάμενον συνταγματικόν πλαίσιον σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας εν Ελλάδι».

Η Ιερά Σύνοδος απέκρουσε την άποψη του Γ. Ράλλη προβάλλουσα το επιχείρημα, ότι, πέραν της ρητής αναφοράς του άρθρου 3 στα ιδρυτικά κείμενα του Οικουμενικού Πατριαρχείου του 1850 και του 1928 και στους ιερούς κανόνες και παραδόσεις της Εκκλησίας, η περαιτέρω μνεία του άρθρου 3 περί κατοχυρώσεως των ιερών παραδόσεων συνεπαγόταν ότι κατοχυρώνονται όλα τα Πατριαρχικά κείμενα «άτινα

συνιστούν τον Καταστατικόν Χάρτην της Αυτοκεφαλίας και της καθ' όλου κανονικής οργανώσεως της Εκκλησίας της Ελλάδος ... διό η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας επί της υποχρεώσεως ταύτης της Ελλαδικής Εκκλησίας και εν συνδυασμῶ προς την διά του άρθρου 13 του Συντάγματος οριζομένην ελευθερίαν της λατρείας εδέχθη το δικαίωμα της «αυτοδιοικήσεως» της εν Ελλάδι επικρατούσης Ορθοδόξου Εκκλησίας και κατωχύρωσε τούτο ως Συνταγματικήν επιταγήν δια σειράς σχετικών ή περιστατικών αποφάσεων». Η ουσία της διαφωνίας είναι ευνόητη: εάν προστατεύεται πλήρως από το Σύνταγμα ο Πατριαρχικός Τόμος της 29.6.1850, ο οποίος ορίζει ότι η αυτοκέφαλος Εκκλησία της Ελλάδος διοικείται «ελευθέρως και ακωλύτως από πάσης κοσμικής επεμβάσεως», τούτο συνεπάγεται ότι η κατά το άρθρο 72 παρ. 1 του Συντάγματος αρμοδιότητα της Βουλής να ψηφίζει νόμους για θέματα του άρθρου 3 Συντάγματος θα συνεπάγεται ένα πιο φιλελεύθερο σύστημα σχέσεων Εκκλησίας της Ελλάδος και Πολιτείας. Υπό την εκδοχή αυτή π.χ. ο Καταστατικός Χάρτης θα μπορούσε να αποφασίζεται από την Ιερά Σύνοδο και η Βουλή να περιορίζεται απλώς στην κύρωσή του διά νόμου χωρίς καμία δυνατότητα επεμβάσεων επί των άρθρων του - αντίθετα η Βουλή το 1977, χωρίς συναίνεση της Ιεράς Συνόδου, συζήτησε και επέφερε τροποποιήσεις στο σχέδιο Καταστατικού Χάρτη της Κληρικολαϊκής Επιτροπής, που η Ιερά Σύνοδος είχε

οριστικοποιήσει και υποβάλει στον Υπουργό Παιδείας. Αργότερα μάλιστα ο νομοθέτης επέφερε και άλλες τροποποιήσεις στον νόμο 590/1977, είτε μέσα στο κείμενο του νόμου, είτε με διατάξεις σε αυτοτελή νομοθετήματα, που σιωπηρώς μετέβαλαν τις ρυθμίσεις του ν. 590/1977, επίσης χωρίς την γνώση και συναίνεση της Εκκλησίας της Ελλάδος.

Συνεπώς, ο τότε Υπουργός θεωρούσε, όπως εδώ και 90 χρόνια θεωρούσε και συνεχίζει να θεωρεί η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, ότι το άρθρο 3 κατοχυρώνει μερικώς μόνο τον Πατριαρχικό Τόμο του 1850 και την Πατριαρχική Πράξη του 1928. Να σημειωθεί επίσης ότι από της ιδρύσεώς του το Συμβούλιο της Επικρατείας νομολογεί ότι όχι μόνο δεν είναι κατοχυρωμένοι πλήρως οι ιεροί κανόνες και παραδόσεις της Εκκλησίας υπό το άρθρο 3 η το άρθρο 13 περί προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας, αλλά επιπλέον νομολογεί ότι ο νομοθέτης ειδικά ως προς την Εκκλησία της Ελλάδος έχει το δικαίωμα να νομοθετεί, είτε ερήμην της Ιεράς Συνόδου, είτε ακόμα και σε πλήρη διαφωνία με την Ιερά Σύνοδο, διότι τούτο επιβάλλει το «κοινό συμφέρον Εκκλησίας και Πολιτείας». Πρόκειται για μία απολύτως αόριστη έννοια, η οποία δεν θεμελιώνεται σε καμία διάταξη του Συντάγματος και την οποία έχει διαμορφώσει η νομολογία, επιμένοντας μάλιστα σε αυτήν την εικασία, ακόμα και σε περιπτώσεις, όπου ενώπιον των δικαστηρίων αντιδικεί η Εκκλησία της Ελλάδος με το

Κράτος, όποτε είναι τουλάχιστον παράδοξο να γίνεται λόγος στο σκεπτικό των αποφάσεων περί «κοινού συμφέροντος» (!) των αντιδίκων μερών.

Μετά την ψήφιση του Συντάγματος του 1975 η Ιερά Σύνοδος είχε υπ' όψιν Της τις πρωτόλειες γνωμοδοτήσεις των Καθηγητών Αριστόβουλου Μάνεση, Κωνσταντίνου Βαβούσκου, και των νομικών Χρήστου Ροκόφυλλου και Ηλία Χαλιακόπουλου, γνωστές σήμερα και διαδεδομένες στον νομικό τύπο. Οι γνωμοδοτήσεις αυτές, ήταν οι πρώτες ad hoc νομικές μελέτες για τις σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας υπό την ισχύ του νεοπαγούς Συντάγματος του 1975 και η πρώτη από αυτές έκανε λόγο περί ενός νέου συστήματος «συναλληλίας» η «ομοταξίας».

Πρέπει να επισημάνω ότι παρά τις απόψεις των παραπάνω γνωμοδοτήσεων και της θέσεις της Ιεράς Συνόδου, δείγμα των οποίων είναι και η αλληλογραφία με τον Υπουργό Γ. Ράλλη, οι απόψεις της νομολογίας τόσο του Συμβουλίου της Επικρατείας, όσο και του Αρείου Πάγου δεν έχουν μεταβληθεί από τις αρχές του 20ού αιώνα. Η άποψη περί «συναλληλίας» ακούγεται μέχρι τις ημέρες μας εντός του χώρου της Εκκλησίας, ωστόσο δεν γίνεται δεκτή από τα δικαστήρια, ούτε, όπως αποδεικνύεται εν τοις πράγμασιν από τον ίδιο τον νομοθέτη, ο οποίος συχνά νομοθετεί περί εκκλησιαστικών θεμάτων, ανυποψίαστος ων περί της θρησκευτικής αυτονομίας της Εκκλησίας. Ειδικότερα,

τα ελληνικά δικαστήρια, αστικά και διοικητικά, ακολουθώντας μία αλληλουχία αποφάσεων συντάσσονται μέχρι σήμερα με την νομική θέση, που συμπυκνώνεται στην παραπάνω επιστολή του Υπουργού Παιδείας, δηλαδή: ότι το άρθρο 3 κατοχυρώνει μόνο τους όρους του Πατριαρχικού Τόμου του 1850 και της Πατριαρχικής Πράξεως του 1928, που αναφέρονται στον τρόπο συγκροτήσεως της Δ.Ι.Σ. και της Ι.Σ.Ι. εξ ημισείας από τους καταλόγους Αρχιερέων Παλαιάς Ελλάδος και Νέων Χωρών και ότι επιπλέον δεν κατοχυρώνει δικαίωμα θρησκευτικής αυτονομίας για την Εκκλησία, οι ιεροί κανόνες και παραδόσεις της οποίας δεν δεσμεύουν τον κοινό νομοθέτη, ο οποίος δύναται να νομοθετεί μονομερώς και αντίθετα με την γνώμη της Εκκλησίας, εκτός εάν αναφέρονται αποκλειστικώς σε ζητήματα δογματικής φύσεως ή σε βασικούς διοικητικούς θεσμούς. Εάν μάλιστα έχουμε κατά νου ότι στο ερώτημα ποιοί ιεροί κανόνες και παραδόσεις αναφέρονται στο δόγμα και στους βασικούς διοικητικούς θεσμούς της Εκκλησίας και δεσμεύουν την Πολιτεία, μπορεί να απαντά ο δικαστής, όταν δικάζει, και ο νομοθέτης, όταν θεσπίζει κανόνες δικαίου, χωρίς να δεσμεύονται από την γνώμη της Εκκλησίας, καθίσταται αντιληπτό ότι παρά τις εντός Εκκλησίας εντυπώσεις, επικρατεί και υπό το Σύνταγμα του 1975 ένα σύστημα πολιτειοκρατίας. Το σύστημα αυτό μπορεί να είναι ηπιότερο σε σχέση με άλλες ιστορικές περιόδους για τα εγχώρια δεδομένα, αλλά παραμένει

σημαντικά ισχυρό σε σχέση με την σύγχρονη πραγματικότητα άλλων ευρωπαϊκών κρατών.

Παραδείγματα πρόσφατα είναι γνωστά: η λεγόμενη τροπολογία «Κακλαμάνη», που επέτρεπε την άνευ δίκης διαθεσιμότητα και έκπτωση Μητροπολίτη θεωρήθηκε από την Ολομέλεια του ΣτΕ ότι δεν αντίκειται στον βασικό διοικητικό θεσμό της ισοβιότητας του Επισκόπου και στην απαγόρευση τιμωρίας του χωρίς κανονική δίκη από Συνοδικό Δικαστήριο. Επιπλέον ο πρόσφατος νόμος 4369/2016 του Υπουργείου Εσωτερικών ρύθμισε την αξιολόγηση των εκκλησιαστικών υπαλλήλων, καταργώντας σιωπηρά το άρθρο 42 παρ. 2 του Καταστατικού μας Χάρτη και τον σχετικό Κανονισμό περί αξιολογήσεως εκκλησιαστικών υπαλλήλων, ενώ ο επίσης πρόσφατος νόμος του Υπουργείου Εθν. Αμύνης (Ν. 4407/2016)⁹, χωρίς καμία προηγούμενη ενημέρωση της Δ.Ι.Σ., προβλέπει για τους στρατιωτικούς ιερείς ακόμα και αντικανονικές διατάξεις, κατά τις οποίες η Διαρκής Ιερά Σύνοδος παρέχει την συναίνεσή της για την χειροτονία στρατιωτικών ιερέων, αγνοώντας τον επιχώριο Μητροπολίτη, και ότι χειροτονούνται οι στρατιωτικοί ιερείς ως «πρωτοπρεσβύτεροι», αγνοώντας προφανώς ο συντάκτης του νόμου ότι ο «πρωτοπρεσβύτερος» είναι οφφίκιο του πρεσβυτέρου και όχι βαθμός Ιερωσύνης. Τα σποραδικά αυτά φαινόμενα ενδεικνύουν συνεπώς μία απόσταση της Πολιτείας από τον πλήρη σεβασμό των άρθρων 3 και 13

Συντάγματος και τα άρθρα 9 και 11 της Ευρωπαϊκής Συμβάσεως Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.

Σταθερός στόχος μας λοιπόν ως προς το ισχύον συνταγματικό πλαίσιο είναι αυτός:

α) Νά περιβάλλει με μία θεσμική εγγύηση την Ορθόδοξη Εκκλησία, τόσο ως Οικουμενικό Πατριαρχείο, όσο και ως Εκκλησία της Ελλάδος, λαμβάνον υπ' όψιν ότι στην ελληνική επικράτεια υφίστανται πέντε μορφές εκκλησιαστικής δικαιοδοσίας (Αυτοκέφαλη Εκκλησία της Ελλάδος, «Νέες Χώρες», Άγιον Όρος, Κρήτη, Δωδεκάνησα).

β) Νά διασφαλίζει και εγγυάται το υφιστάμενο καθεστώς των σχέσεων της Ελληνικής Πολιτείας προς το Οικουμενικό Πατριαρχείο, και προς την Εκκλησία της Ελλάδος όπως και της Εκκλησίας της Ελλάδος προς το Οικουμενικό Πατριαρχείο (αυτή είναι μία συνέπεια όχι μόνο ιστορική ή πολιτιστική αλλά και δικαιοδοσιακή).

γ) Νά διασφαλίζει την διοικητική αυτοτέλεια και το Αυτοκέφαλο της Εκκλησίας της Ελλάδος.

δ) Να οριοθετεί την παρέμβαση της Ελληνικής Πολιτείας και εγγυάται την αυτονομία και το αυτοδιοίκητο της Εκκλησίας και την υπαγωγή Της στο Σύνταγμα, όπως και κάθε άλλης «γνωστής» θρησκείας η κοινότητας, ύστερα μάλιστα και από την ψήφιση του ν. 4301/2014 «Οργάνωση της νομικής μορφής των

Θρησκευτικών κοινοτήτων και των ενώσεών τους στην Ελλάδα και άλλες διατάξεις...».

4. Ειδικότερα να καταστεί πλήρης συνείδηση στην Πολιτεία ότι με την συνταγματική αναφορά των Καταστατικών Κειμένων, του Τόμου της Αυτοκεφαλίας του 1850, της Πατριαρχικής και Συνοδικής Πράξης του 1928 και του Καταστατικού Χάρτου της Εκκλησίας της Ελλάδος ο συνταγματικός νομοθέτης οφείλει να παρέχει πληρέστερη προστασία στις παραπάνω τριμερείς σχέσεις, ενώ τα Καταστατικά Κείμενα και το δικαίωμα «θρησκευτικής αυτονομίας» της Εκκλησίας πρέπει να αποτελούν τα όρια των νομοθετικών ρυθμίσεων, που αφορούν εσωτερικές θρησκευτικές υποθέσεις της Εκκλησίας της Ελλάδος.

Επιπλέον η αναφορά στο άρθρο 3 της Ορθόδοξης Εκκλησίας ως «επικρατούσης» Θρησκείας του Κράτους, και υπό την ερμηνεία της πλειοψηφούσας θρησκευτικής κοινότητας εντός του Κράτους, σε συνδυασμό με την απαρίθμηση στο συνταγματικό κείμενο των στοιχείων ταυτότητάς Της, επιβάλλουν στην Πολιτεία να αναγνωρίζει ότι αυτή η Εκκλησία – θρησκευτική κοινότητα, είναι ο φορέας της κατά το άρθρο 3 «επικρατούσας θρησκείας» σε σχέση με οποιαδήποτε άλλη κατ' έμφημισμό «Ορθόδοξη Εκκλησία», εφ' όσον αυτή η Εκκλησία τηρεί τα στοιχεία ταυτότητας, που περιγράφει ο συνταγματικός νομοθέτης ήτοι: α) Διέπεται από τα

προαναφερθέντα Κανονιστικά Κείμενα (1850, 1928, ΚΧ). β) Έχει δογματική ενότητα με την ΜτΧ της Κωνσταντινουπόλεως και με κάθε άλλη ομόδοξη Εκκλησία του Χριστού, και γ) Τηρεί τους ιερούς κανόνες και τις παραδόσεις, αφού για την Πολιτεία η Εκκλησία της Ελλάδος στο σύνολό της, ως υποκείμενο θρησκευτικής ελευθερίας, αξιώνει από το Κράτος τον σεβασμό του θεολογικού και εκκλησιολογικού της αυτοπροσδιορισμού ως Ορθοδόξου. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψιν ότι το ίδιο το Κράτος δεν έχει τα εκκλησιολογικά εκείνα κριτήρια διάκρισης μεταξύ Ορθοδόξου Εκκλησίας και ψευδο-Ορθοδόξου, ή οποιουδήποτε άλλου εκκλησιαστικού μορφώματος, τα ίδια δε τα προαναφερθέντα Καταστατικά Κείμενα του άρθρου 3 § 1 δίνουν στο ίδιο το Κράτος τη δυνατότητα ελέγχου και επιβεβαίωσης αυτής της διάκρισης και της διαφοροποίησης, κυρίως ως προς την κανονικότητα ή μη κάθε εκκλησιαστικής κοινότητας, η οποία εκπροσωπεί την Ορθόδοξη Εκκλησία.

Επιπλέον η οριοθέτηση της παρεμβάσεως της Πολιτείας, η εγγύηση και η προστασία της αυτονομίας και του αυτοδιοικήτου της Εκκλησίας της Ελλάδος λειτουργεί εντός των άρθρων 72 παρ. 1 και 43 παρ. 2 του Συντάγματος, με τα οποία απαιτείται αφενός με το άρθρο 72 παρ. 1 ψήφιση από την Ολομέλεια της Βουλής του νόμου, με τον οποίον ρυθμίζονται τα θέματα, που περιγράφονται στο άρθρο 3, αφετέρου δε με το

άρθρο 43 προβλέπεται ειδικότερα η παροχή νομοθετικών εξουσιοδοτήσεων και επομένως κανονιστικών αρμοδιοτήτων προς τα ίδια τα όργανα διοίκησης της Εκκλησίας της Ελλάδος. Υπό αυτή την προοπτική θεωρώ ότι διασφαλίζονται τόσο ο διακριτικός διοικητικός διαχωρισμός και οι ρόλοι μεταξύ Εκκλησίας και Κράτους.

5. Ο εσχάτως προβληθείς ισχυρισμός περί «θρησκευτικής ουδετερότητας» του Κράτους, ο οποίος ενδεχομένως προσβλέπει στον θρησκευτικό αποχρωματισμό και οδηγεί σε μία μορφή οιονεί «λαϊκού κράτους», εν ονόματι της θρησκευτικής ελευθερίας, δεν είναι δυνατόν να γίνει δεκτός ως αναγκαίο εργαλείο επιβεβαίωσης της θρησκευτικής ισότητας.

Η εισαγωγή μίας ρήτρας στο Σύνταγμα περί «θρησκευτικής ουδετερότητας» του Κράτους υπονοεί ως δήθεν υπάρχουσα μέχρι σήμερα την ετεροβαρή αντιμετώπιση των άλλων θρησκευμάτων ή των αθέων, γεγονός το οποίο δεν ισχύει, ενώ συγχρόνως δεν υποψιάζει και για το πραγματικό περιεχόμενο αυτής της «θρησκευτικής ουδετερότητας», καθώς διεθνώς υπάρχουν πολλά μοντέλα θρησκευτικής ουδετερότητας, είτε δυσμενούς είτε ευμενούς έναντι των θρησκευμάτων. Θα πρόκειται άραγε για ουδετερόθρησκο κράτος με την έννοια του «λαϊκού κράτους», θρησκευτικά αδιάφορου, το οποίο δεν θα επιφυλάσσει καμία ειδική προστασία στα θρησκευόμενα, όπως στη Γαλλία; Θα πρόκειται για κοσμικό κράτος, που απλώς δεν

παρεμβαίνει στα εσωτερικά ζητήματα των θρησκευτικών κοινοτήτων, αλλά δεν αποκλείει την κρατική προστασία π.χ. την νομική προσωπικότητα δημοσίου δικαίου σε ορισμένες κοινότητες ή τις κρατικές επιχορηγήσεις, όπως στη Γερμανία; Συνεπώς η πρόταση εισαγωγής της αφηρημένης ρήτρας περί «θρησκευτικής ουδετερότητας» του Κράτους πρέπει να προσδιορισθεί με αναλυτικό τρόπο διατυπώσεως, από όποιους την προωθούν. Ειδάλλως δεν μπορεί να γίνει καμία σοβαρή συζήτηση επί ενός συνθήματος, το οποίο έχει εκ των προτέρων άδηλο περιεχόμενο και διεθνώς αμφίσημο νόημα.

Πρόκειται για έναν ασαφή όρο, όπως προκύπτει από την έρευνα στο συγκριτικό δίκαιο διαφόρων κρατών, αφού δεν έχει μονοσήμαντο νόημα διατοπικά σε κάθε χώρα, με αποτέλεσμα κράτη που διακηρύσσουν στην νομοθεσία τους ότι είναι «θρησκευτικά ουδέτερα» να παρουσιάζουν έντονες διαφορές στην εσωτερική μεταχείριση των θρησκευτικών κοινοτήτων.

Αποτελεί επίσης λογικό απόπημα η διασύνδεση της έννοιας της «θρησκευτικής ουδετερότητας» με την μισθοδοσία του κλήρου, αφού καμμία σχέση δεν έχουν οι δύο αυτές παράμετροι. Η μισθοδοσία του κλήρου από το Κράτος, πρώτον δεν αποτελεί νομικό προνόμιο ειδικά της Εκκλησίας της Ελλάδος (το ίδιο π.χ. συμβαίνει με τους Μουφτήδες και ιεροδιδασκάλους στην Θράκη), δεύτερον δεν έχει καμία σχέση με την αναγνώριση «επικρατούσας θρησκείας» στο Σύνταγμα,

τρίτον δεν προκύπτει αιτιωδώς από την νομική προσωπικότητα της Εκκλησίας της Ελλάδος ως νομικού προσώπου δημοσίου δικαίου, η οποία άλλωστε θεσπίσθηκε ρητώς με τον Καταστατικό Χάρτη του 1969, δηλαδή πολύ αργότερα από την έναρξη ενισχύσεως της μισθοδοσίας από το Κράτος το 1945, αλλά συνιστά εκπλήρωση αφηρημένης αποζημιωτικής υποχρέωσης έναντι της σχεδόν ολοκληρωτικής αφαίρεσης της εκκλησιαστικής περιουσίας χωρίς καταβολή οιασδήποτε αποζημίωσης από το Κράτος, το οποίο την κατέχει και την εκμεταλλεύεται μέχρι σήμερα.

Επίσης αποτελεί λογικό απόπημα η αποσύνδεση των θρησκευμάτων από το Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων ως συνέπεια της «θρησκευτικής ουδετερότητας» ή της αρχής του «κοσμικού κράτους». Πράγματι ακούγεται από καιρού εις καιρόν από πολιτικούς η πρόταση να υπαχθούν τα θρησκευόμενα στο Υπουργείο Εσωτερικών, αντί του Υπουργείου Παιδείας. Η πρόταση αυτή δεν προωθεί οποιαδήποτε ριζοσπαστικότητα, όπως ίσως ευελπιστούν οι εισηγητές της, αλλά αποκαλύπτει τα σοκαριστικά ελλείμματα της εγκύκλιας παιδείας στο σύγχρονο ελληνικό κράτος. Ας μου επιτραπεί να παραθέσω ωρισμένα γνωστά, αλλά ενδεικτικά δεδομένα: Η δεύτερη μεγαλύτερη βιβλιοθήκη αρχαίων χειρογράφων στον κόσμο βρίσκεται στην Μονή Αγ. Αικατερίνης Σινά. Οι μεγάλες θεολογικές και πνευματικές διαφωνίες στο Βυζάντιο ενίοτε

κινούνταν μεταξύ νεοπλατωνισμού και αριστοτελισμού. Ο Αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Ευστάθιος συγκέντρωσε τον 12ο αιώνα και διέσωσε τα σχόλια στον Όμηρο. Ο πυρήνας της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης της Βενετίας αποτελείται από τα βιβλία, που κληροδότησε ο Βησσαρίων. Σημαντικό μέρος των δασκάλων του Γένους και ιδρυτές σχολείων ήταν ορθόδοξοι κληρικοί όπως ο Άνθιμος Γαζής, ο Νικηφόρος Θεοτόκης, ο Ευγένιος Βούλγαρης. Οι κληρικοί αυτοί, πέραν της θεολογικής γνώσεως, κατείχαν και άλλες επιστημονικές γνώσεις, και συνέγραφαν βιβλία φυσικής, άλγεβρας, γραμματικής και πολιτικής θεωρίας, χωρίς αυτό να συγκρούεται με την εκκλησιαστική διακονία τους. Εάν κανείς αγνοεί ή δεν είναι υποψιασμένος για τα παραπάνω δεδομένα είναι αναμενόμενο να πιστεύει ότι η ορθόδοξη Εκκλησία δεν μπορεί να έχει σχέση με την ελληνική Παιδεία και να ζητεί την υπαγωγή των θρησκευμάτων στο Υπουργείο Εσωτερικών.

6. Τέλος, τυχόν κατάργηση του άρθρου 3 είναι βέβαιο ότι θα προκαλέσει σωρεία προβλημάτων και θα αποσταθεροποιήσει την σχέση του Ελληνικού Κράτους με το Οικουμενικό Πατριαρχείο κυρίως ως προς τον διεθνή χαρακτήρα του, ως προς το ειδικό εκκλησιαστικό καθεστώς της Κρήτης και της Δωδεκανήσου, αλλά και των λεγομένων «Νέων Χωρών». Είναι φρόνιμο να παραμείνει και να διευρυνθεί το πεδίο προστασίας του από τον κοινό νομοθέτη, ώστε να αυξηθεί η συνταγματική

προστασία της αυτονομίας της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην Ελλάδα ως υποκειμένου της θρησκευτικής ελευθερίας (βλ. άρθρο 13) και μάλιστα ως του πλέον μαζικού συλλογικού υποκειμένου της θρησκευτικής ελευθερίας. Προβάλλεται ενίοτε ότι οι μερικές δημοσκοπήσεις δείχνουν ότι ο κόσμος επιθυμεί τον χωρισμό Κράτους και Εκκλησίας. Εν πρώτοις είναι δεδομένο ότι δεν υπάρχει ομοφωνία τι σημαίνει ο διαβόητος «χωρισμός», ώστε το κοινό καλείται να απαντήσει σε ένα σύνθημα της Μεταπολίτευσης, χωρίς να του δίνεται ένα σαφές περίγραμμα συνεπειών αυτού του «χωρισμού». Είναι χαρακτηριστικό ότι σε πρόσφατη δημοσκόπηση μίας ιστοσελίδας η πλειοψηφία απάντησε ότι είναι υπέρ του «χωρισμού» με το σκεπτικό ότι έτσι δεν θα παρεμβαίνει στα δημόσια ζητήματα η «Εκκλησία», ως Εκκλησίας νοουμένου αποκλειστικώς του Κλήρου. Δηλαδή υπάρχουν συμπολίτες μας, που καλόπιστα πιστεύουν ότι ένας νομικός χωρισμός θα σήμαινε ότι μπορεί τάχα η Αναθεωρητική Βουλή να ψηφίσει νέα διάταξη στο Σύνταγμα, κατά την οποία όσοι είναι θρησκευτικοί λειτουργοί θα έχουν λιγότερες ελευθερίες συνείδησης και έκφρασης δημόσιου λόγου από τους υπόλοιπους πολίτες. Κάποιοι συμπολίτες μας επομένως νομίζουν ότι η κοινωνική επιρροή των απόψεων της Εκκλησίας συναρτάται με τις θεσμικές σχέσεις Της με το Κράτος ή ότι μπορεί να μειωθεί μέσω της μεταρρύθμισης των νομικών

σχέσεων Της με το Κράτος. Κατά την άποψή μου η ανάγνωση των εκάστοτε δημοσκοπήσεων για τις σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας δείχνει κυρίως ότι ο ελληνικός Λαός θέλει η ορθόδοξη Εκκλησία, ειδικά ο Κλήρος, να έχει λιγότερη σχέση με την κρατική εξουσία. Για τον λόγο αυτό πρέπει να ενισχύσουμε την συμμετοχή του κόσμου στην Εκκλησία, όχι μόνο μέσα από την αγιαστική και λειτουργική ζωή, αλλά και μέσα από την άνοιγμα της Εκκλησίας ως κοινωνικού οργανισμού με μεγαλύτερη πρόσβαση του λαϊκού στοιχείου στις διαδικασίες διαβούλευσης και λήψεως αποφάσεων με τον λελογισμένο τρόπο, που βεβαίως θα κρίνει η Ιεραρχία και όχι η Πολιτεία. Όπως ορθώς είχε δηλώσει ο Υπουργός Παιδείας και Θρησκευμάτων Γεώργιος Ράλλης στην Βουλή κατά τις συζητήσεις για την ψήφιση του ισχύοντος Καταστατικού Χάρτη, με αφορμή το θέμα των αρχαιοεσιών στην Εκκλησία: *«Πιστεύω ότι θα έπρεπε κάποτε να υπάρξει μία δημοκρατικοποίησης ... Αλλά αυτή η δημοκρατικοποίησης δεν μπορεί να προέρχεται από την Πολιτείαν».*

Η συγκυρία της παρούσας εισηγήσεως παρέχει ταυτοχρόνως και την ευκαιρία ώστε να διατυπώσουμε ένα περίγραμμα γενικών, συγκεκριμένων και σταθερών θέσεων της Ιεράς Συνόδου της Ιεραρχίας για τις σχέσεις Εκκλησίας και Κράτους, τόσο εν όψει του ανοίγματος της δημόσιας συζητήσεως για την αναθεώρηση των συνταγματικών διατάξεων, όσο και του

διαρκούς προβληματισμού για τις σχέσεις μας στο επίπεδο της νομοθεσίας, που ψηφίζει η Εθνική Αντιπροσωπεία και που υπερβαίνουν την επικαιρότητα της συνταγματικής αναθεωρήσεως. Εν αρχή της εισηγήσεως υπενθύμισα τις βασικές μεθοδολογικές αρχές, τις οποίες εισηγήθηκε ο Μακαριώτατος στις 4 Οκτωβρίου 2016 και δέχθηκε η Ιερά Σύνοδος της Ιεραρχίας.

Προτείνω προς το σώμα της Ιεραρχίας με σκοπό τον κοινό προβληματισμό και την συζήτηση ορισμένες γενικές και ουσιαστικές θέσεις και αρχές της Εκκλησίας της Ελλάδος εν όψει ενδεχόμενης προσκλήσεώς μας σε επίσημη διαβούλευση:

- α. Είναι ουσιώδες να αποσαφηνίσουμε η Εκκλησία κατά την ρύθμιση των σχέσεών Της βασίζεται κυρίως στο άρθρο 13 του Συντάγματος και είναι υποκείμενο θρησκευτικής ελευθερίας και αυτονομίας έναντί του Κράτους. Είτε οι φορείς Της είναι νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου, όπως θεσπίσθηκε συνολικώς με τον Καταστατικό Χάρτη του 1969, είτε νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου, δηλαδή ασχέτως νομικής μορφής, πρέπει να καταστεί σαφές στην Πολιτεία, ότι η Εκκλησία δεν θεωρεί ότι η νομική προσωπικότητα δημοσίου δικαίου χορηγεί στην Πολιτεία το δικαίωμα να νομοθετεί μονομερώς. Ούτε φυσικά η μισθοδοσία είναι ζήτημα θεσμικών σχέσεων, ούτε χορηγεί στην νομοθετούσα

Πολιτεία το δικαίωμα ωμής εισόδου σε εκκλησιαστικά θέματα. Στη Γερμανία, όπου επίσης οι παλαιές και σημαντικές θρησκευτικές κοινότητες είναι νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου, το Σύνταγμα κατοχυρώνει ρητώς το δικαίωμα αυτοκαθορισμού των θρησκευτικών οργανώσεων, το οποίο αποτελεί όριο επεμβάσεως, τόσο για τον νομοθέτη, όσο και για τον δικαστικό έλεγχο, ο οποίος δεν μπορεί να φθάσει μέχρι την εκδίκαση υποθέσεων με θρησκευτικό χαρακτήρα.

β. Επομένως, η «αποκρατικοποίησή» της Εκκλησίας⁹ επί το θεολογικότερον η «απελευθέρωση της Εκκλησίας από το Κράτος», δηλαδή η παροχή πλήρους θρησκευτικής αυτονομίας για τα εσωτερικά της ζητήματα, δεν έχει απολύτως καμία αιτιώδη σχέση με την οποιαδήποτε αλλαγή της νομικής προσωπικότητας των εκκλησιαστικών φορέων από δημοσίου δικαίου σε ιδιωτικού δικαίου. Επίσης πρέπει να καταστεί σαφές ότι η νομική προσωπικότητα της Εκκλησίας είναι ζήτημα που ρυθμίζει ο νομοθέτης κατά το άρθρο 72 παρ. 1 του Συντάγματος και δεν προκαθορίζεται από το Σύνταγμα. Αντίθετα ο σεβασμός της θρησκευτικής ελευθερίας και της θρησκευτικής αυτονομίας της Εκκλησίας, αλλά και όλων των θρησκευτικών κοινοτήτων προκύπτει ως μονοσήμαντη υποχρέωση για το Κράτος απευθείας από το

άρθρο 13 του Συντάγματος και από τα άρθρα 9 και 11 της Ευρωπαϊκής Συμβάσεως Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.

γ. Η πλευρά της Εκκλησίας της Ελλάδος έχει κάθε ενδιαφέρον να εξηγήσει προς την πολιτική ηγεσία ότι η Εκκλησία της Ελλάδος διαλέγεται με το Κράτος, όχι με την ιδιότητα της θρησκευτικής γραφειοκρατίας του Δημοσίου, που αρύεται την ύπαρξή της από την κρατική επίνευση, αλλά ως κοινότητα Κλήρου και Λαού. Η Εκκλησία της Ελλάδος έχει θεοϊδρυτη προέλευση, όπως αναγνωρίζει και το άρθρο 1 του Καταστατικού Χάρτου Της, η δε κοσμική Της έκφραση και λειτουργία υπό την μορφή κοσμικού οργανισμού έχει το ποίμνιό Της ως λαϊκή και δημοκρατική βάση της νομιμοποίησής Της. Εν ολίγοις, είναι σημαντικό να συζητούμε και να συνεργαζόμαστε με το Κράτος ως φορέας ανθρωπίνων δικαιωμάτων, που συζητεί τα θρησκευτικά του ζητήματα με την κρατική εξουσία, όπως πράττουν και οι συμπολίτες μας άλλων ετεροδόξων και ετεροθρήσκων θρησκευτικών κοινοτήτων.

δ. Με τις ανωτέρω διευκρινίσεις η Εκκλησία της Ελλάδος δεν πρέπει να δεχθεί οποιαδήποτε συμβολική υποβάθμιση ή θεσμική υποτίμησή Της στο πλαίσιο είτε της αναθεωρήσεως του Συντάγματος είτε τροποποίησεως της τυπικής, κοινής νομοθεσίας. Οι παραπάνω συμβολισμοί εκφράζουν την πάγια και ιστορική σχέση του Ελληνικού Έθνους με την

ορθόδοξη θρησκευτική παράδοση, που έχει πολλές προεκτάσεις πολιτισμικές, κοινωνικές, γλωσσικές και ηθικές στην ιδιοσυγκρασία του σημερινού Έλληνα, τις οποίες ακόμη ψηλαφούμε στην καθημερινότητα των κατοίκων αυτής της χώρας.

ε. Με δεδομένο ότι η συνταγματική και διαπιστωτική αναγνώριση της ορθόδοξης χριστιανικής πίστης ως «επικρατούσας θρησκείας» διαδραματίζει ρόλο ενός πληθυσμιακού, ιστορικού και πολιτισμικού τεκμηρίου για τον νομοθέτη, τον δικαστή και την κρατική διοίκηση, η Εκκλησία της Ελλάδος οφείλει να αποσαφηνίσει προς την πολιτική εξουσία ότι η αναγνώριση της ιστορικότητας και της ενεργού θρησκευτικής παραδόσεως του ελληνικού Έθνους στο άρθρο 3 του Συντάγματος, σε καμία περίπτωση δεν επηρεάζει αρνητικά την ισότιμη και πλήρη πρόσβαση κάθε πολίτη ή κατοίκου της Ελλάδας στα συνταγματικά δικαιώματα, ακόμα και εάν δεν είναι Έλληνας το γένος η ορθόδοξος χριστιανός κατά το θρήσκευμα. Τα ανθρώπινα δικαιώματα ισχύουν εξίσου για όλους, ούτε αναιρείται η ισότιμη πρόσβαση σε αυτά, επειδή το Σύνταγμα αναγνωρίζει τον ενεργό και ιστορικό ρόλο της Ορθοδοξίας στην εθνική ιδιοσυγκρασία και το βιοτικό ρυθμό της ελληνικής κοινωνίας. Και η νομοθετική πραγματικότητα αυτήν την στιγμή επιβεβαιώνει ότι δεν υφίσταται καμία διάταξη στην κοινή νομοθεσία, που να

εισάγει λόγω του άρθρου 3 παρ. 1 του Συντάγματος περιορισμούς στα ατομικά δικαιώματα όσων δεν είναι ορθοδόξοι χριστιανοί.

στ. Τό Ελληνικό Έθνος είχε μετά τον εκχριστιανισμό του έναν ιστορικά σταθερό πυρήνα, που περιλαμβάνει και την ορθόδοξη θρησκεία (αποτελούμενο δηλαδή από έναν πυρήνα ελληνόφωνων χριστιανών με συνείδηση εθνοτικής ομάδας) και ποικίλα όρια (περιπτώσεις ελληνόφωνων μη ορθόδοξων η ορθόδοξων μη ελληνόφωνων, αλλά με ελληνική συνείδηση κ.λπ.). Κατά συνέπεια, η αφαίρεση των στοιχείων θρησκευτικής ταυτότητας του Έθνους από το κείμενο του Συντάγματος θα αποτελούσε προσπάθεια εισαγωγής μία νέας «εθνολογίας», καθώς αποκόπτει το Έθνος από ένα ουσιώδες περιεχόμενο του πυρήνα της ιστορικότητάς του, της ενεργού παράδοσής του και της παρούσας συλλογικής καθημερινότητάς του. Στο πλαίσιο αυτό δεν νομίζουμε ότι οποιαδήποτε πολιτική δύναμη έχει το δικαίωμα διατύπωσης της δικής της εκδοχής για την ιστορικότητα του Έλληνα μέσα στο Σύνταγμα ή την νομοθεσία, ούτε διαθέτει τη δημοκρατική νομιμοποίηση για να αναθεωρήσει τις ιστορικές παραμέτρους της εθνικής ταυτότητας.

ζ. Ως προς την σχέση μεταξύ εθνικής – θρησκευτικής «Ταυτότητας» και «Δημοκρατίας». Το ένα δεν αποκλείει, ούτε περιορίζει το άλλο. Η θέση μας πρέπει να είναι ότι πρόκειται

για συμπορευόμενες και μη συγκρουόμενες έννοιες. Συγχέουν επομένως, διαφορετικά και άσχετα μεγέθη οι αναθεωρητικές προτάσεις να αποσιωπηθούν ή να απαλειφθούν από τον συνταγματικό ή κοινό νομοθέτη αναφορές που δείχνουν αναγνώριση της θρησκευτικής ταυτότητας του ελληνικού Έθνους ως στοιχείο, που επαναλαμβάνει και σε νομικό επίπεδο το Κράτος, ως πολιτικός φορέας του Έθνους. Η αναθεωρητική άποψη πρεσβεύει ότι δήθεν οι παραπάνω συμβολισμοί έχουν δυσμενή επιρροή στην τήρηση της θρησκευτικής ισότητας και στην υποχρέωση ίσης μεταχειρίσεως των πολιτών, ασχέτως θρησκευάτος. Υφίσταται δημοκρατική Πολιτεία και έννομη τάξη, μέσα στην οποία όλοι έχουν ίση πρόσβαση στα δικαιώματα και ίση προστασία τους, ασχέτως των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων. Όπως προελέχθη, όλες αυτές οι αναθεωρητικές επιδιώξεις καμία σχέση δεν έχουν με τις νομικές υποχρεώσεις της Ελλάδας, που προκύπτουν από την συμμετοχή της στην Ευρωπαϊκή Ένωση, καθώς είναι ζήτημα που δεν αφορά τους πυλώνες της ευρωπαϊκής ενοποιητικής διαδικασίας.

η. Η Εκκλησία της Ελλάδος οφείλει να προωθεί την πλήρη κατοχύρωση της αυτοδιοίκησής Της και με προσθήκη σαφούς διάταξης ή ερμηνευτικής δήλωσης στο άρθρο 13 του Συντάγματος που προστατεύει την θρησκευτική ελευθερία,

στόχος από τον οποίο απέχει τόσο και η νομοθεσία όσο και η νομολογία. Το άρθρο 3 αυτήν την στιγμή λειτουργεί ανταγωνιστικά προς το άρθρο 13, καθώς όπως παγίως ερμηνεύεται μέχρι σήμερα από τα δικαστήρια βάσει του άρθρου 3 Συντ. η Πολιτεία μπορεί να νομοθετεί και επί εσωτερικών θρησκευτικών ζητημάτων της ορθόδοξης Εκκλησίας και χωρίς την συναίνεση της τελευταίας και επομένως η Εκκλησία δεν έχει πλήρη τα δικαιώματα θρησκευτικής αυτονομίας, που προκύπτουν από το άρθρο 13 για άλλες θρησκευτικές κοινότητες. Δεν χρειάζεται η υπενθύμιση πόσες πραξικοπηματικές επεμβάσεις στην ζωή και διοίκηση της Εκκλησίας δικαιολογήθηκαν βάσει της παραπάνω διαχρονικά σταθερής ερμηνείας του Συντάγματος (από τον 19ο αιώνα).

θ. Η Εκκλησία της Ελλάδος επιθυμεί σχέσεις συνεργασίας με το Κράτος, διατηρώντας το νομικό status Της. Για τον λόγο αυτό μπορεί να περιληφθεί «νομοθετική εξουσιοδότηση» στο Σύνταγμα προς την Εκκλησία της Ελλάδος, ώστε αυτή να εκδίδει, χωρίς την σύμπραξη της Βουλής, τον Καταστατικό Της Χάρτη και τις διοικητικές πράξεις αυτοοργάνωσής Της. Επί του παρόντος ο Καταστατικός Χάρτης έχει την μορφή τυπικού νόμου, που ψηφίζει η Ολομέλεια της Βουλής. Η Εκκλησία της Ελλάδος θα μπορούσε να ζητήσει ώστε ο Καταστατικός Της Χάρτης να ψηφίζεται από την Ιερά Σύνοδο

της Ιεραρχίας και να έχει ισχύ ουσιαστικού νόμου (όπως μία υπουργική απόφαση ή ένα προεδρικό διάταγμα) με «αυτόνομη κανονιστική εξουσιοδότηση», που θα της παρέχει απευθείας το Σύνταγμα στα πλαίσια της θρησκευτικής Της αυτονομίας και των διακριτών ρόλων Εκκλησίας και Πολιτείας.

ι. Η Εκκλησία της Ελλάδος θα μπορούσε να ζητήσει την προσθήκη μνείας στο Σύνταγμα ότι η μισθοδοσία του κλήρου και η ενίσχυση της εκκλησιαστικής εκπαίδευσης αποτελεί αναγνώριση των περιουσιακών υποχρεώσεων της Πολιτείας έναντι της Εκκλησίας για την εκκλησιαστική περιουσία, που απέκτησε το Κράτος χωρίς αποζημίωση της Εκκλησίας από την σύσταση του Κράτους και εντεύθεν.

ια. Στο πλαίσιο της αναθεωρητικής συζήτησης η Εκκλησία της Ελλάδος, ως κειμένη εντός του κλίματος της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας, στηρίζει την διατήρηση στο Σύνταγμα του κατοχυρωμένου ιδιαίτερου καθεστώτος του Αγίου Όρους (άρθρο 105) και των λοιπών εκκλησιαστικών δικαιοδοσιών μέσα στην ελληνική επικράτεια, ήτοι Εκκλησία της Κρήτης, Μητροπόλεις Δωδεκανήσου (άρθρο 3 παρ. 2). Για τον παραπάνω λόγο η Εκκλησία της Ελλάδος μπορεί να ζητήσει, ώστε σε ειδική διάταξη να αναφέρεται η υποχρέωση της Πολιτείας για την συνδρομή της υπέρ των πρεσβυγενών Ορθόδοξων Πατριαρχείων.

ιβ. Εάν η Πολιτεία επιδιώξει να παύσει με συνταγματική διάταξη ή νομική προσωπικότητα της Εκκλησίας ως νομικού προσώπου δημοσίου δικαίου, τότε η Εκκλησία της Ελλάδος ίσως θα πρέπει να στηρίξει το ευρύτερο αίτημα τροποποίησης του άρθρου 16 Συντάγματος, ώστε να επιτραπούν μη κρατικά πανεπιστήμια και να αποκτήσει το δικαίωμα σύστασης παραγωγικών σχολών κληρικών ανώτατης εκπαίδευσης.

Κατόπιν των ανωτέρω, πρέπει παράλληλα να έχουμε υπ' όψιν ότι το μείζον μέρος των αλλαγών, που πρέπει να επέλθουν στις σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας, αφορούν όχι το Σύνταγμα, αλλά τον κοινοβουλευτικό νομοθέτη. Σπουδαίο ρόλο διαδραματίζει η σχετική διαρκής Επιτροπή διαλόγου Πολιτείας και Εκκλησίας, που συστήθηκε με την από 23.5.2011 απόφαση του Πρωθυπουργού. Το όργανο αυτό επιλύει ζητήματα, που χρήζουν της αναπτύξεως νομοθετικής πρωτοβουλίας από την Πολιτεία και μέχρι σήμερα έχει παράξει έργο. Τονίζεται ιδιαίτερα, ότι από τις 11.2.2014 έχει επέλθει ένας θεσμικός διαχωρισμός Κρατικής Διοικήσεως από την Εκκλησία της Ελλάδος με την ρητή πρόβλεψη στον νόμο 4235/2014 ότι η κρατική νομοθεσία για τους φορείς του Δημοσίου Τομέα και Γενικής Κυβερνήσεως δεν ισχύει στους φορείς της Εκκλησίας, ει μη μόνον εάν σαφώς και ειδικώς τους μνημονεύει.

Το θέμα λοιπόν της αναθεώρησης του πλαισίου των σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας στο χώρο της ελληνικής επικράτειας είναι περισσότερο ζήτημα αλλαγής της απαρχαιωμένης τυπικής νομοθεσίας από την Βουλή, και λιγότερο ζήτημα αλλαγής του Συντάγματος, και οπωσδήποτε είναι ένα θέμα πολυσύνθετο, πολύπλοκο, ευαίσθητο, πολυδιάστατο και δαιδαλώδες, εάν λάβουμε υπόψη μας ότι η διαμόρφωσή του δεν ήταν μία στιγμιαία κατάσταση, αλλά αποτελεί καρπό εξελίξεων και διαμόρφωσης, ήδη από το 1833 περίπου, για τον λόγο αυτό δεν χρειάζονται ενθουσιασμοί, επιπολαιότητες, αυθορμητισμοί και άναρθρες κραυγές, οι οποίες πολλές φορές υπαγορεύονται από άλλα κίνητρα. Η αναθεώρηση του συνταγματικού πλαισίου των σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας δεν είναι θέμα ιδεολογικό, αλλά κυρίως εθνικό (όχι εθνικιστικό). Είναι θέμα εθνικής ιδιοπροσωπείας, αυτοσυνειδησίας και ταυτότητας, όπως αυτά υπαγορεύονται από την ιστορική και πολιτιστική κληρονομιά του τόπου. Επίσης η εξαγγελθείσα αναθεώρηση του παραπάνω πλαισίου δεν είναι θέμα αναθεώρησης ενός και μόνο συνταγματικού άρθρου, αλλά απαιτεί προσέγγιση ενός μεγάλου, σε όγκο και έκταση νομοθετημάτων, αφού κάθε χώρος του δημόσιου βίου στην ελληνική κοινωνία, δίνει και το στίγμα της ιστορικής και πραγματικής συναλληλίας μεταξύ των δύο θεσμών Κράτους και Εκκλησίας.

Πιστεύω, λοιπόν, ότι δικαιοπολιτικά είναι και ώριμο και σκόπιμο να οργανωθεί ένας σοβαρός και ψύχραιμος διάλογος ανάμεσα στο Κράτος και την Εκκλησία βασισμένος στον αμοιβαίο σεβασμό, στη βαθειά γνώση του χαρακτήρα και της φύσης και των δύο θεσμών και στην πλήρη συνεκτίμηση όλων των ιστορικών, συγκριτικών, κοινωνικών, πολιτειολογικών και εκκλησιολογικών δεδομένων που συνθέτουν το όλο πλαίσιο αναφοράς των σχέσεών τους.